

מברסלאו ועד ירושלים

פרקי זכרונות מתקופת הילדות

אליעזר רוטנברג

מברסלאו ועד ירושלים

פרקי זכרונות
מתקופת הילדות

מאת

אליעזר רוטנברג

ירושלים, תשס"ו

התוכן

5	1. הקדמה
6	2. ברסלאו העיר
6	3. העבר היהודי של ק"ק ברסלאו
8	4. הבית בו גרנו
9	5. בית ההורים
10	6. הדפוס
11	7. הקהילה ומוסדותיה: הרבנות, בתי הכנסת, בתי הספר, הכשרות
16	8. חיי הקהילה היהודית
16	9. בית הסבא והסבתא במינכן
19	10. עליות הנאצים לשלטון
21	11. הביקור אצל הדודה חיה הלן ע"ה הי"ד
23	12. גרמניה מתכוננת למלחמה
24	13. סיפוח אוסטריה
25	14. גירוש זבונטשין
26	15. ליל הבדולח
27	16. ההצלה הפלאית
27	17. ההגירה בעיצומה
28	18. קבלנו ב"ה ציריפיקט לעליה לא"י
29	19. אנו עוזבים את גרמניה
30	20. ימי השהיה בטריאסט וההפלגה
32	21. חבלי הקליטה הראשונים בתל אביב
34	22. אנו מתישבים בשטח"מ בירושלים
40	23. השלמת פרטים ביאוגרפיים ועל מקומות
42	24. תמונות

ניתן להוריד את החוברת בכתובת : www.rivyon.com/breslau

הקדמה

למען האמת לא חשבתי לכתוב ולרשום זכרונות מתקופת הילדות. חשבתי לעצמי, זכרונותי יכולים לענין לכל היותר את אחי ואת אחותי, ולא מעבר לזה. אולם לאחר שאחותי רחל היקרה פנתה אלי ובקשה ממני לקחת על עצמי את המשימה הזאת - חשבתי שהיא בכל זאת צודקת, ורצוי שגם הבנים והבנות, הנכדים והנכדות של כולנו יקראו וידעו משהו מן העבר הזה, שכן מדובר על תיאור של תקופה שהיתה ואיננה עוד, על קהילה שהתקיימה והתחסלה, ועל אנשים שחיו ואינם אתנו, מהם קרובים, ומהם קרובים פחות. במסגרת הרשימות הבאות, בדעתי לאזכר שמות, למען ידעו שהיו יהודים כאלה, וכי עוד יש מישהו שזוכר אותם.

אינני מתימר להגיש בזה מחקר היסטורי מדויק ומושלם, יש לקחת בחשבון שמדובר בס"ה בזכרונות של ילד, ילד קטן בשנות חייו הראשונות, בדרך כלל ילד קטן אינו יודע הרבה, היקף ראיתו מוגבל ועולם המושגים שלו מצומצם. אולם במבט לאחור, כאשר אני משוה את תקופת ילדותי לזו של ילדים בני ימינו, נראה לי שהייתי מבוגר יחסית, ובודאי לא ילדותי, מאורעות הזמן הטביעו את תותמם לא מעט על דרך החשיבה שלי ועל תחומי ההתענינות שלי.

ברצוני להביע בזה את תודתי לאחי אברהם נ"י על שהזכיר לי תאריכים חשובים, לבני הלל נ"י על נכוונתו לקרא את הטקסט, ולהגיה את מה שעדיין היה טעון תיקון, ולבני יונתן נ"י ולכלתי רבקי תחי' על הערותיהם והארותיהם שמאד מצאו חן בעיני, ועל העיצוב המוצלח וההדפסה היפה של חוברת זו.

אליעזר שרגא ב"ר דוד
רוטנברג

ברסלאו העיר

בימי הביניים ועד ימי ביסמרק - בתחילת המאה ה-19 היתה גרמניה מחולקת בזמן השיא של הפיצול ל-300 נסיכויות! מהן גדולות וחזקות ומהן קטנות ופחות חשובות. לכל נסיכות היה מימשל משלו, צבא משלו ואפילו דיאלקט משלו. במסגרת זו היתה גם נסיכות במזרח גרמניה בשם שלזיה. עיר הבירה היתה ברסלאו השוכנת על נהר אודר, אין בידי נתונים מה היה גודלה בעבר, ומה היה מספר התושבים ערב מלחמת העולם השנייה. שלזיה העילית גובלת היתה בפולין. אחת מערי הגבול המפורסמות היתה העיר קטוביץ.

העבר היהודי של ק"ק ברסלאו

הודות למקומה של ברסלאו כעיר המשמשת כתחנת נוסח שכן גרמניה לפולין, התקיימו בה ירידים מדי שנה. מסיבה זו נמשכו אליה גם סוחרים יהודים. אך חייהם בה היו קשים מאד. כך מתברר מתוך נתונים שמצאתי בספר "גלעד ליהדות אירופה" מאת משה פראגר: אסונות מרובים פקדו את העיר, והיהודים שלמו תמיה את מחיר כל הצרות והאסונות. בשנת 1349 פרצה דליקה בברסלאו ובעקבותיה, ערך ההמון טבח ביהודים, רק 5 ראשי משפחות מכל הקהילה נשארו בחיים. המלך ושלטון העיר ירשו את הנרצחים. כשון הסערה נתנה מועצת העיר כתבי חסות ליהודים אחדים. ותוך 10 שנים נתקבצו בה כ-130 משפחות. אך בעת שריפה נוספת - שוב התנפל ההמון על היהודים והרג את כולם, פרט לאחדים שהמירו את דתם. בשנת 1395 חזרו יהודים לברסלאו. בתי הכנסת ובית העלמין הוחזרו להם.

במשך שנים מועטות גדלה הקהילה בכמות ובאיכות - אך בשנת 1420 שדד הקיסר זיגמונד את רכושם של היהודים העשירים, והקהילה התרוששה.

בשנת 1453 בא כליון מוחלט על הקהילה. כל יהודי ברסלאו נאסר ועונו, בגלל עלילת "חילול לחם הקודש" של הנוצרים. 41 יהודים הועלו על המוקד, הילדים הוטבלו לנצרות, והיתר גורשו. שלטונות העיר החליטו שלא להתיר עוד ישיבת יהודים בתוכה. ואמנם במשך 200 שנה בקירוב, לא התגוררה בה אף נפש יהודית אחת.

כדי לחזק את המסחר בעיר, ולבסס את הירידים, החליטה מועצת העיר בשנת 1635 לתת שוב כמה חיתרי כניסה ליהודים. הצלחתם הכלכלית של היהודים וקשריהם עם החוגים הגבוהים שבחברה הנוצרית, הובילו להתבוללות. לכן גברה בברסלאו גם השפעת ההשכלה כבר מראשיתה.

אחרי מותו של הקיסר פרידריך הגדול, פעל מושל שלזיה, הרוזן הוים, ביחד עם קומץ משכילים יהודים, למען הפעלת ריפורמה בדת היהודית.

לפי צו בשנת 1822 נסגרו עיני השלטונות 22 "חדרים" בעיר, לפי המלצת המשכילים. ואעפ"כ גדלה הקהילה עיני זרם של יהודים שבאו מערי השדה והגירת יהודים מפולין וגליציה. בשנת 1817 נמנו בה 4,409 יהודים, בשנת 1900 - 20,356 ובשנת 1925 - 23,452. רב היה חלקם של היהודים בבנקאות, וכן במסחר הצמר והתבואה בעיר.

החל משנת 1824 כהן כרב העיר הרב שלמה זלמן טקטין זצ"ל, שמילא את מקום אביו ברבנות הגאון המקובל רבי אברהם טיקטין זצ"ל, מח"ס "פתח הבית" ו"פנות הבית" לפנייהם ישב על כס הרבנות הגאון רבי ישעיה פיק ברלין זצ"ל.

הרב שלמה זלמן טיקטין חי בימיו של החתם סופר, והוא היה בין אלה, שיחד עם החת"ס ניהלו מאבק חריף נגד הריפורמים ונגד נסיונותיהם להרוס את חומות הדת בישראל.

בשנת 1836 בא אחד משליחי מנדלסון בשם משה בריק ובקש להדפיס בברסלאו חוברת, ובה דברי כפירה ועל תיקונים בדת. הרב טיקטין אסר כמובן להדפיס את החוברת ולהפיצה ברבים. בדיוק באותו הזמן הגיע המלבי"ם לברסלאו ונשתחה בה כשנה תמימה. מטרת בואו היתה, השגת אמצעים כדי להדפיס את ספרו "ארצות החיים", ולא היה לו הכסף הדרוש. הוא קוה לאסוף סכום כסף בברסלאו, הציבור אמנם לא תרם, אך הרב טיקטין תמך במלבי"ם ונמצאו כמה תורמים מכובדים גם מחוץ לקהילה.

מה שחשוב לעניינו הוא, שבדיוק באותם הימים גברה המתיתות שבין המחנה החרדי בעיר לבין הריפורמים. אברהם גייגר, אחד מראשי

הריפורמים בגרמניה ניסה להתמנות כרב בעיר. בשלב ראשון, רצה להצטרף לבית דינו של הרב טיקטין, ולשם כך הופיע כביכול כאדם המקפיד על שמירת מצוות קלה כחמורה. הוא נתמך ע"י אנשי הקהילה הריפורמית, אשר להם כבר היה "טמפל" משלהם. ולאחר שהמזימה הזו לא הצליחה, הם ערבו את השלטונות, והצליחו לקבל את הסכמתם להעביר את הרב טיקטין מכחונתו ולמנות במקומו את גייגר.

רבנו המלבי"ם הפעיל את מלא השפעתו על הרוב החרדי בעיר, ארגן אותם כדי שיגלו התנגדות נמרצת נגד צעדים שפלים אלו.

שלזיה היתה באותו הזמן חלק מפרוסיה. וביזמתו של המלבי"ם פנה הגאון רבי שלמה אייגר, שגם הוא היה אחד מראשי הלוחמים נגד הריפורמים, שהוא יפגש עם הקיסר פרידריך וילהלם הרביעי, קיסר פרוסיה, כדי שהוא יתערב בענין. הרב שלמה אייגר היה מכובד מאד בעיני הקיסר וראשי המלוכה, ואכן הוא הצליח להחזיר את הרב טיקטין על כנו. מאז נתפלגה הקהילה לשנים. הקהילה האורתודוקסית והקהילה הריפורמית.

אחרי פטירתו של הרה"ג רבי שלמה זלמן טיקטין, מלא את מקומו בנו רבי גדליה, שהיה גדול בתורה וביראת שמים. הוא היה גיסו של הרה"ג רבי מאיר אורבאך, מח"ס "אמרי בינה", שהיה אב"ד קאליש ואח"כ אב"ד בירושלים.

עד כאן קצת רקע למרכזיותה של ברסלאו כקהילה ועיר ואם בישראל, הן לחיוב והן לשלילה.

אני עוד זוכר את הסמינר התיאולוגי לרבנים מיסודו של זכריה פרנקל (אחד הריפורמים המתונים בזמנו). בדרכי לבית הספר עברתי ליד בנין זה מדי יום ביומו.

הבית בו גרנו

אנחנו גרנו בבית גדול ויפה ב 19 Nikolaistadtgrabenstr. בית הנמצא באזור מגורים שקט, אך בכ"ז מרכזי מאד. הרחוב מתמשך לאורך תעלה יפה אשר משני צדיה כעין פארק המשמש טיילת נאה, אשר בה ספסלים לנוחיות המטיילים. בימי הקיץ שטו במי התעלה ברבורים לרוב,

ובחורף קפאו המים והתכסו בשכבת קרח עבה. בחלקו הסמוך לביתנו התקיים ספורט "סקי הקרח" לצלילי מוסיקה. השטח היה מואר בתאורה חשמלית. גם לי היו סקטים לקרח, אך לא הצטיינתי במיוחד בספורט הזה. קרוב לביתנו גם היתה תחנת רכבת קטנה בכיכר Freigutplatz התחבורה הציבורית היתה באמצעות חשמליות.

הדירה שלנו היתה בקומה השלישית ללא מעלית, ללא שכנים לידינו. הדירה היתה גדולה ומרווחת. הרצפה היתה כפי שהיה מקובל אז באירופה, רצפת עץ. הסלון היה מרוהט בריהוט עץ מהגוני בצבע ארגמן. הוא שמש לחדר אוכל בשבתות, היה בו גם שולחן כתיבה גדול וטלפון. חדר השינה של ההורים היה מרוהט מעץ אלון Eiche כצבע עץ טבעי ארון הבגדים שבו וכן הקומודה הוכאו ארצה. היה חדר קטן ומיוחד עבור העוזרת הגויה. עוד חדר עבור אורחים בשעת הצורך. זכורני שפרופ' אפרים אורבך ז"ל היה גר בו כאשר היה עדיין סטודנט בסמינר התיאולוגי לרבנים. הוא הגיע אז מפולין והתארח זמנית אצלנו. במטבח הגדול היו כיריים שהוסקו בעצים ובפחם. העשן עלה ע"י ארובה עד לראש הגג, היו עוד כיריים קצת יותר קטנים מיוחד לפסח. היה לנו גם מרתף שבו אכסנו עצים, פחמים, תפוחי אדמה, יין ואפילו שומן אווזים לפסח, כן, אז לא שמו לב לבעיות של כולסטרול.

באותו הבנין גרה גם משפחת גולדברג. אבי המשפחה היה אחיה של גינה גולדברג שגרה במינכן ועלתה ארצה. הם היו בני דודים של סבתא גרוסר. הם היו אנשים דתיים. נוסף למשפחה זו, גרה עוד משפחה יהודית בשם טיכואר, היתה להם בת ציונית שהחליטה לעלות ארצה כאשר מצב היהודים הורע. ומכיון שלא השיגה צירטיפיקט, החליטה לעלות בעליה ב' - היינו עליה בלתי ליגאלית. מה עלה בגורל הוריה אינני יודע, כל יתר השכנים היו גויים בחלקם אנטישמים.

בית ההורים

עד כאן תארתי במקצת את הבית מן הפן הפיסי - החיצוני. האווירה בתוך הבית היתה ספוגה ביהדות שורשית מובהקת, במיוחד בשבתות ובחגים, אבא ע"ה היה תמיד עסוק, הוא ניצל כל רגע. בבקר הוא קם כל יום לתפילה במנין בבית כנסת סקלובר-שוהל, מיד אחרי התפילה מסר

שם שיעור קצר במשניות לבעלי הבתים. בא הביתה, ואחרי ארוחת הבקר פתח את הדפוס שלו והיה עסוק בו עד הערב. בשעות הערב שוב מסר שיעור לבעלי בתים. כך שהיום התחיל בלימוד תורה והסתיים בלימוד תורה. בשבת לפני הצהריים, אחרי הקידוש הוא שוב מסר שיעור לבעלי בתים, אך שיעור זה התקיים אצלנו בבית.

מענין, שאבא ע"ה החליט מיד עם בואו מפולין ללמוד גרמנית. הוא שלט בשפה זו, הן בדיבור והן בקרוא וכתוב, ידיעה זו היתה נחוצה לו, הן בעבודה והן בחיי הציבור והחברה. הוא השתלב מהר מאד גם בציבור החסידי מפולין, וגם במשפחות היהודיות הייקיות המכובדות ביותר שומרי תורה ומצוות.

אזכיר כמה משפחות שעדיין זכורות לי, משפחות :

ר' משה פרידלנדר, הרב מנחם מנדל ברסלואר, רופא הילדים ד"ר מאיר פלק, קורט שנלר, רופא השניים ד"ר ברסלואר, ד"ר זאב פרייהן, וילי פלק, מקס זילברברג, יש"ר זילברברג, גלוסקינוס ועוד רבים.

על אף גילו הצעיר יחסית, נבחר כבר לועד הכשרות של הקהילה. זו היתה ועדה חשובה בחיי הקהילה, הוא היה מעורב בין הבריות, ובהיותו תלמיד חכם, הקנה לעצמו השפעה רבה ודעתו היתה נשמעת.

מכיון שאבא היה תמיד עסוק, מלאה אמא ע"ה את מקומו בבית, והקשר שלה עם הילדים היה יותר חזק. היא טפלה בנו, היא זו שדאגה לנו והשקיעה הרבה ממרצה וכשרונותיה בגידול הילדים. לסיכום: גדלנו בבית שרוח של ידישקייט מלאה שרתה בו, בית טוב, בית שמבוסס היטב ובאווירה רגועה, בית שהשפעת הרחוב הגוי לא חדרה אליו.

הדפוס

לאחר שאבא קבל צו גיוס לצבא הפולני, החליט לעזוב את פולין במהירות המירבית, הוא בחר להגר לגרמניה כדי להתחמק משירות קשה. השירות קשה במיוחד לצעירים שומרי מצוות, אבא העדיף את העיר ברסלאו, כי בעיר זו גר דודו היינריך רוטנברג, אח אביו, כי היה לו ברור כי כדי לחיות בגרמניה, הוא חייב להיות בעל מקצוע כדי להתפרנס. הוא בחר

במקצוע הדפוס, כי במסגרת מקצוע זה יוכל להמשיך להיות קרוב לעולם ספרות הקודש. כך החליט וכן עשה.

קודם נסיעתו לגרמניה, הוא נסע לגור לאדמו"ר ה'אמרי אמת' זצוק"ל כדי לקבל את ברכתו, האדמו"ר ברך אותו שיצליח, והבטיח לו שגרמניה לא תזיק לו. בן דודו ליפא רוטנברג ברוב תעוזתו, עזר לו ל"הבריח" את הגבול.

בהגיעו לברסלאו נתקבל לעבודה בבית דפוס גדול ויהודי, בבית הדפוס של שצקי. הוא התקדם שם די מהר. ולקראת נישואיו פתח בית דפוס עצמאי, בשם דפוס רוטנברג. הוא התמחה בהדפסת ספרים בעברית וגרמנית. בגרמניה היתה נטיה להוציא לאור ספרי קודש עם הערות מדעיות וציטוט מקורות ביונית ובערבית. אבא ידע גם לקרא טקסטים בשפות אלו. בדפוס שלו היו גם אותיות יוניות וערביות, אותם העלה ארצה. כאשר התחלתי לעבוד בדפוס, עבר העיסוק בטקסטים הערביים אלי.

עד כמה שאני זוכר היו בדפוס שתי מכונות הדפסה, מכונת היידלברגר שמינית גליון ומכונה גדולה להדפסת גליון שלם. הודפסו בו מלבד ספרים, גם דברי מסחר מכל הסוגים. במכונה הגדולה הודפס גם נייר עטיפה למצות לפסח. אבא גם הוציא לאור ביזמתו סידור למנחה-מעריב, ברכת המזון ותוספות נחוצות. היה בו גם "קדיש" באותיות לטיניות לאלו שאינם יודעים לקרא כתב עברי, והגיעו לביהכ"נ לאמירת קדיש.

לדפוס של אבא הגיעו גם הזמנות מברלין, שהיתה די רחוקה מברסלאו. המוניטין של הדפוס הגיעו אפילו עד לשם.

הקהילה ומוסדותיה

הרבנות

רבה של ברסלאו בזמנו היה הרב ד"ר סימונסון זצ"ל, הוא היה אדם מכובד מאוד. אפיזודה אחת זכורה לי, הפעם היחידה שראיתינו, זה היה במוצאי חג הפסח. אצל יהודי גרמניה החרדים, היתה מכירת החמץ, מעשה רציני ומדויק. נהגו לרכז את כל המוצרים הטעונים מכירה לארון,

לאמוד את שוויים, לנעול את הארון ולמסור את המפתח לרב, שכן הוא הוא המוכר. זכורני שבמוצאי החג הלכנו לרב כדי לקבל את המפתח בחזרה. חכינו בסבלנות עד שהרב ידליק לעצמו את המקטרת ויגיע תורנו לאחר הבעלי בתים שקדמו לנו.

אשתו עלתה ארצה כאשר כבר היתה אלמנה. היא היתה אשה חשובה ומכובדת גם בזכות עצמה.

ליד הרב היה גם דיין בקהילה, באותן השנים כהן כדיין הרב משה וסרמן זצ"ל. הוא הגיע לברסלאו מפולין, והיה תלמיד חכם שחבר גם ספרים, אבא ע"ה היה מאד מיווד אתו. הרב וסרמן הצליח לעלות ארצה מבעוד מועד ונתמנה כרב בשכונת נוה שאנן בתל-אביב. זו היתה אמנם משרה קטנה, אך כל עולה שמח לקבל משהו. אפילו אם ההכנסה היא קטנה. גם בארץ נשאר קשר בינו לבין אבא ע"ה.

בתי הכנסת

בברסלאו היו כמה בתי כנסת באזורים שונים. מתוכם הכרתי רק שנים. שניהם היו באותו המיתחם ברחוב Walstrasse, כדי להגיע לשם, היינו צריכים לעבור את הגשר אשר מעל התעלה Nikolaistadigraben שכבר הזכרנו.

בית הכנסת הגדול והרשמי היה Storchschul, זה היה בית כנסת בנוסח גרמניה - בנוסח אשכנז, החזן הראשי חבש כובע חזנים מיוחד כמקובל, שמו היה הרב וייס, והוא היה יהודי ת"ח וחביב מאד. הוא גדל זקן ארוך, אני כנראה מצאתי חן בעיניו, וכשראה אותי, הוא קרא לי ואמר לי לאחוז בזקנו, ואז הרים אותי בזקנו. מעשה קטן שזכור לי עד היום. לרב וייס היו שני בנים לאחד הוא קרא בשם שמשון רפאל, ולשני קרא בנימין זאב, שני השמות מסמלים 'השקפה' - להבדיל. זוהי אולי אחת התופעות של חוסר היכולת להבין עדיין את תהפוכות התקופה. והנה עוד עובדה נדירה באותם הימים. הרב וייס שלח את בניו אלה ללמוד תורה בישיבת מיר שבליטא. שניהם גדלו כתלמידי חכמים, אחד נתמנה כרב חרדי בארה"ב, ובערוב ימיו עלה ארצה ונפטר בה. עוד הספקתי להכיר, כי הוא לימד יחד אתי בסמינר "בית יעקב" בירושלים. הבן השני

נתמנה כרב ראשי בקהילת I.R.G. בציריך, הוא נפטר בסביבת השנים תשנ"א - תשנ"ב.

"מחזיקי תורה" - בית הכנסת השני היה בעצם שטיבל נוסח פולין וגליציה. בשטיבל הזה התפללו, חיינו וספגנו את רוחו. היהודים שהגרו לגרמניה מפולין ומגליציה בחרו להתפלל בו. בשטיבל שרו את המנגינות ואת הזמירות שהביאו אתם מפולין, מנגינות עם נשמה, מנגינות שלא נס ליחס כבר כמה דורות, והן מושרות ומוכרות ברחבי העולם עד היום. היחסים בין המתפללים היה יחס של עדה מגובשת, קשר של אחוה ואחדות, בשטיבל גם נהגו לאכול סעודה שלישית בצוותא, כאשר כל אחד תרם את חלקו גם בזמירות שלו.

אזכיר כמה שמות מן המתפללים: מאיר אליעזר רוטנברג, שהיה בעל תפילה טוב והתפרנס מתייטות, אברהם רוטנברג, אביהם של צבי ומנחם רוטנברג, שניהם גרים בבית וגן בירושלים. היינריך רוטנברג זצ"ל, שהיה מוכר ספרים. היינריך רוטנברג היה יהודי צדיק של ממש, שעליו אפשר לכתוב מאמר מיוחד. בשטיבל היו גם שתי משפחות שלא היו להם ילדים. שני היהודים הללו בקשו מאבא מדי פעם בפעם שיתן להם רשות שהם יזמינו אותי לקידוש ולאכול אתם סעודת שבת של יום. אחד מן היהודים היקרים הללו אני עדיין זוכר. שמו היה איריס הוא ואשתו היו עדינים ואצילי נפש. הוא הראה לי שיש לו בארון שטריימל שהביא אתו מפולין. זה היה מענין מאד, אך לא ידעתי בדיוק לשם מה זה משמש. את שם היהודי השני כבר שכחתי. זכור לי עוד יהודי חביב מאד, ר' יחיאל לבקוביץ, כמו רבים אחרים הוא גורש לפולין, רק בן אחד שרד, שמו איזי לבקוביץ ועלה ארצה ונשאר יהודי חסידי והקים כאן משפחה, עוד שמות שזכורים לי משטיבל זה: ידוואב, בלאס ומרדכי כהן. זה האחרון היה מאד מיוחד עם אבא, והוא הצליח יחד עם משפחתו לעלות ארצה.

לבתיים כברסלאו לא היו מרפסות, ולכן גם לא היתה אפשרות לבנות סוכה פרטית. גם אם פה ושם היתה חצר פנימית - לא העלה איש על דעתו להקים שם סוכה, כדי לא לעורר תגובות אנטישמיות.

כפי שתארתי קודם, היו בית הכנסת הגדול וה"מחזיקי תורה" ממוקמים בתוך מיתחם פנימי שאינו פונה לרחוב. בחצר מיתחם זה היתה אפשרות להקים סוכה. הסוכה הזאת שמשה את כל המתפללים שהיו

מעוניינים בכך. הסוכה שמשה לא רק לקיום המצוה, אלא תרמה גם רבות לגיבוש חברתי וקירוב לבבות, פה בארץ ראיתי בפעם הראשונה בחיים שגם ישנים בסוכה. שכן בחו"ל התנאים לא אפשרו זאת, גם בגלל שתי הסיבות שהזכרתי וגם בגלל הגשם והקור ששררו כבר בסתיו.

בתי הספר

עד כמה שזכור לי, היה בברסלאו בית ספר יסודי יהודי אחד, שפעל בשני סניפים. האחד ב- **Redigerstrasse** והשני ב- **Walstrasse**. אנחנו למדנו בשני שהיה קרוב לביתנו. המנהל של שני סניפים אלה היה מר פילכנפלד, שאותו לא הכרתי. בית הספר היה דתי, אך קלט ילדים יהודים ממשפחות דתיות, מסורתיות ואף פחות מזה. הכתות היו מעורבות, בנים ובנות גם יחד. תלמיד אחד ואני, שנינו ממשפחה שמוצאה מפולין נחשבנו כנראה לתלמידים כשרוניים יותר. מעמד זה הקנה לי השפעה בחברה. ניצלתי את היתרון הזה, וארגנתי שבכיתה שלי ישבו הבנים בצד אחד והבנות בצד שני. פעם תפסו אותי מדבר באמצע השיעור, ובתור עונש הושיבו אותי בין הבנות. לא עבר הרבה זמן והתערובת חזרה כפי שהיתה. המחנכת שלי היתה גבי רות ויט ע"ה. אשה נעימה וטובה, והיא לוותה אותנו החל מכיתה א' ועד שעלינו ארצה בהיותי בכיתה ד'.

האווירה בבית הספר היתה דתית, הבנים חבשו כיפות בין כתלי בית הספר, דובר הרבה על המסורת היהודית ועל חגי ישראל. אנחנו למדנו חמשה ימים בשבוע בלבד. בשבת וביום ראשון לא התקיימו לימודים. דרך אגב, לא היה גן ילדים יהודי בברסלאו, כתוצאה מכך, עד היום חסרה לי ההשכלה של גן ילדים... את תפקיד הגננת, מלאה באופן חלקי, העוזרת הגויה.

קבוצה קטנה של ילדים מבתי חרדיים, קבלה השלמה של לימודי קודש בימי ראשון מחוץ למסגרת בית הספר. הלימודים כללו לימוד אי"ב ותפילה בסדור, המלמד היה יהודי יקר בשם רב יעקב דב שולצינגר זצ"ל, הוא היה רב-סבא של ורדה, אשתו של ישעיהו רוטנברג, הבן של אברהם, הוא אהב אותנו ואנחנו אהבנו אותו. חיבבנו את הלימוד אצלו. הוא היה גם אמן בחרטות עץ ושעשע אותנו עי"ז שגלף לנו כל מיני חפצים מעץ שהוא היטיב לייצר, הרב שולצינגר היה יהודי ת"ח וירא שמים. הוא גידל

זקן מלא. הוא הצליח לעלות ארצה, והיה גר ברחוב צפניה בירושלים. שמרנו על קשרי ידידות אתו גם בארץ.

הכשרות

אני זוכר קצת במעורפל, שאכלנו מעט בשר, כנראה שהיה איסור של שחיטה כשרה, והיה צורך לייבא בשר מחוץ לגרמניה. כמה פעמים בשבוע יצאתי בליווי העוזרת אל מחוץ לעיר לאיזה רפת, הצטיידנו בכד חלב גדול שהיה לו מכסה, הגוי הרפתן חלב את הפרת ישר לתוך הכד בנוכחותי, לאחר המילוי הדבקתי את המכסה בניר דבק וכתבתי עליו "כשר", וכך היה לנו "חלב ישראלי" למהדרין. עד כמה שאני זוכר, קנינו חמאה רגילה בחנות וכן גם לחם בכל ימות השבוע. לקראת שבת אפתה אמא חלות קלועות טעימות מאד ופזרה עליהם פרג. וזאת לאחר שהפרישה חלה מן הכצק. זאת אחת מן המצוות החכיבות כ"כ על הנשים בישראל. נראה לי, שזאת הסיבה שקוראים ללחם של שבת בשם "חלה". וכך נהנו בכל בית יהודי באותם הימים בארצות אירופה. צרכנו מרגרינה כשרה בשם "תרמ".

היה אפשר להשיג גם יין כשר למהדרין בברסלאו. את היין קנינו אצל הרבנית לנדאו. הרבנית לנדאו היתה אשה אלמנה וצדיקה שהתגוררה לבדה בדירת מרתף, וייצרה בעצמה יין. הציבור ראה זכות לעצמו לקנות אצלה יין כדי שיהיה לה ממה להתפרנס. היא ייצגה דמות של אשה צדיקה, דמות של הזורות הקודמים. נראה לי שהיא היתה האשה היחידה שכסתה את ראשה במטפחת כדרך נשות האיכרים בפולין, בו בזמן שכל הנשים הדתיות כסו את ראשן בפאה נכרית. לרבנית לנדאו היו שני בנים, אחד בפולין ואחד בארץ ישראל.

לקראת פסח היתה אספקה מסודרת של מצות. המצות היו מצות מכונה עגולות, האריזות הודפסו בדפוס רוטנברג כפי שכבר ספרנו. כאשר עלינו ארצה, הופתענו לראות בפעם הראשונה. שיש גם מצות מרובעות. בכל התמונות המתארות את חג הפסח, נראות מצות עגולות בלבד.

ובפרוס חג הסוכות ניתן היה לרכוש ארבעה מינים. אני מסופק מאד, אם כל יהודי יכל להרשות לעצמו, רכישה מעין זו, מחירים לא היה זול, הלולבים היו בצבע צהוב, וכאשר עלינו ארצה, חכתה לנו עוד הפתעה -

הלולבים הם ירוקים! לא ידענו שקיימים כאלה.

חיי הקהילה היהודית

שלא כחיי היהודים בפולין, או בארץ או בארה"ב, בהם היו חיי יהדות תוססים גם ברחוב, היינו: לבוש יהודי, תנויות יהודיות עם שילוט בעברית או ביידיש, ערים ועיירות שהיה אפשר לחוש כהן את השבתות ואת החגים גם ברחוב. בברסלאו הצטמצמו החיים היהודיים אך ורק בין כתלי הבית המשפחתי, בבית הכנסת או בבית הספר, אין פרהסיה יהודית! גם אותם היהודים שחבשו צילינדר בשבתות ובחגים, השאירו את כובע הצילינדר בתא מיוחד בבית הכנסת.

עוד פרט מענין, שנשמע קצת מוזר לאדם שחי בימינו אנו - כילד זכורה לי אך ורק חתונה אחת בלבד בה השתתפתי, ברור לי שבברסלאו היו יהודים שומרי תורה ומצוות, וגם ריפורמים וגם חילונים. אך לנו כילדים, לא היה כל קשר אתם. וגם בין הילדים שהיו אתי בכיתה, לא יכלתי להבחין מי דתי ומי לא, שכן לא הכרתי את ההורים. הכרנו רק את ההורים שהתפללנו אתם, או אלה שאבא ואמא היו אתם בקשרי ידידות.

ועד הקהילה הוציא לאור מדי שנה בשנה לוח יהודי. הלוח של הקהילה מלא פונקציה חשובה ביותר בנושאים של ידיעת השנה היהודית, פרשיות השבוע, זמני הדלקת הנרות, צאת השבת וכו'. הלוח פרסם גם את הכתובות של בתי הכנסת, זמני התפילה, המקוה, כתובת הרב, חברה קדישא וכו'. הלוח גם אפשר פרסום של מודעות של בתי מסחר יהודיים או חנויות יהודיות. גם ארגוני החסד השונים פרסמו בו את פניותיהם לקהל.

בית הסבא והסבתא במינכן

הסבא ר' צבי אלימלך גרוסר ע"ה נולד בשינווא. אביו היה ר' אליעזר ליפא גרוסר ע"ה (שאת שמו הראשון אני נושא), ואמו מרת יענטע ע"ה. לסבא היו 12 אחים ואחיות, מהם אח ואחות בארה"ב. הסבתא מרת שרה בילה ע"ה נולדה ברישא. אביה היה ר' שלמה הולץ ע"ה, והוא נפטר לפני שסבא וסבתא התחתנו. אמה היתה רחל ע"ה, והיא שגדלה את ילדיה בכוחות עצמה.

הפרנסה של רבים מיהודי גליציה היתה מצומצמת ביותר. המצב הכלכלי הזה דחף רבים מן הצעירים להגר לארצות אחרות כדי לבנות לעצמם עתיד קל יותר. ומאחר שלסבא היה כבר את מבוגר יותר בארה"ב, החליט לבדוק את האפשרות לבנות את ביתו ב"ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות". הוא נסע לשם לבדו. תוך זמן קצר ביותר הבחין בנהירה לחומרות ובסגידה לעניני העולם הזה, והגיע למסקנה שבארה"ב אי"א לחנך ילדים לידישקייט כרצונו. הוא היה בין המעטים שחזר לגליציה. אולם לאחר שחזר, כבר לא היה יכול להסתגל לחיי העוני והדוחק שבגליציה. וכך הגיע יחד עם סבתא לפתרון של פשרה, והוא - להגר לגרמניה. האפשרות לפרנסה בגרמניה היתה הרבה יותר טובה, ורמת החיים גבוהה בהרבה מזו שבגליציה.

ההחלטה לא היתה קלה, שכן באותו פרק זמן כבר נולד הדוד שלמה או בשמו הלוועזי סלו, והאמא של סבתא, הסבתא רחל, לא הרשתה בשום פנים ואופן שיקחו אתם את בנם הקטן, היא היתה חרדה לעתידו היהודי, שכן איך אפשר לגדל ילדים בארץ שרוח ההשכלה והריפורמה פשטה בה, ורבים זנחו את שמירת המצוות ואת האמונה הטהורה, הסבתא הזאת היתה אשה חזקה ונמרצת ולא ויתרה, הסבא והסבתא נאלצו אפוא לסוע בלי בנם שלמה. בינתיים נולדה אמא, ויותר מאוחר הדודה חיה ובשמה הלוועזי הלן. רק לאחר 3 שנים הצליחו סבא וסבתא לשכנע את הסבתא רחל, שהיא תסכים להחזיר להם את שלמה, הם נסעו לריישא ובשעה טובה הביאו אתם גם את בנם הבכור.

מינכן היתה מרוחקת מברסלאו 16 שעות נסיעה ברכבת (ברכבת של פעם) ובחופשת הקיץ אמא נסעה הרבה פעמים להורים למינכן והיא לקחה אותי איתה. וכך זכיתי ב"ה להכיר את סבא ואת סבתא, את ביתם ואת החיים היהודיים בסביבתם.

הסבא ע"ה היה יהודי ת"ח אשר ישב ועסק בתורה, בשעה שסבתא ע"ה פתחה בית מסחר ל"יד שניה", וניהלה את העסקים בהצלחה רבה. והיא היא שדאגה לפרנסה. תופעה נדירה מאד בין היהודים בגרמניה. הסבא רק עזר בניהול החשבונות. הסבא גם היה בין הכוודים שגדלו זקן מלא. הוא היה אדם טוב לב וחביב מאד על הכריות. אף אני זכיתי בחיבתו אלי, זכור לי שהוא עשה לי זגל מפואר לשמחת תורה. הוא לקח אותי כל שבת לבית הכנסת.

בית הכנסת היה שטיבל של יהודי פולין וגליציה בשם "שומרי שבת". השטיבל הזה היה ממש באותה המתכונת של "מחזיקי תורה" בברסלאו, שטיבליך היו גם בקהילות אחרות בגרמניה, במיוחד בברלין. השטיבל היה ממוקם בבנין מגורים בתוך דירה גדולה, שענתה פחות או יותר לצרכי התפילה לגברים ולנשים.

הסבתא ע"ה היתה אשה יראת שמים, חכמה, נמרצת וכשרונית. היא היתה "א יידישע מאמע" במיטבה. בדירה צנועה בת שלשה חדרים בלבד, ומרוהטות בפשטות גדלו את שלושת ילדיהם. לסבא היה פטיפון שהיה צורך להפעיל ע"י ידית, ואוסף קטן של תקליטים של פרקי חזנות, ביניהם של יוסליה רוזנבלט. זו היתה ההזדמנות הראשונה והיחידה שהיתה לי עד אז לשמוע תקליטים מסוג זה. המוסיקה הזאת ריתקה אותי ארוכות, חלק מן המנגינות האלה זכור לי עד היום.

הדוד שלמה אמנם נולד בגליציה, אך גדל כיקה. הוא אהב להתפלל בבית הכנסת ב - Reichenbachstrasse. וכך הכרתי גם את בית הכנסת הזה. הוא לא נפגע בליל הבדולח, ומתפקד גם עד היום. באותו הבנין נמצאים גם משרדי הקהילה היהודית, וכן פועלת בבנין מסעדה כשרה המספקת ארוחות צהרים.

הדוד שלמה היה טוב לב, אדם ישר ומאד אחבתי. בימי ראשון הוא טייל באופניים יחד עם חברים אל חיק הטבע מחוץ לעיר. אותי הוא הרכיב על אופניו, הרגשתי שיש לי דוד טוב, הדוד היחידי שהכרתי בימי חיי.

כשאמא ע"ה הגיעה לגיל 19 חפשו עבורה חתן הגון ותייח, ולא מצאו כזה אלא בברסלאו הרחוקה. השדכנים היו משפחות לויגר וזילברברג, המסדר קידושין היה רבה של מינכן, הרב ארנטרוי זצ"ל, המשורר תחת החופה היה המורה דוידוביץ, שעלה אח"כ ארצה והתיישב ולימד בבי"ס שילה, ואח"כ בבית וגן. הוא היה יהודי תי"ח ואהוב על הבריות. הוא עוד הספיק ללמד אפילו את הבנים הצעירים שלנו.

הדודה הלן ע"ה היתה צדקת במלא מובן המלה. כשהיא הגיע לפרקה, התעוררה השאלה, היכן מוצאים חתן מתאים עבורה. ואמנם מצאו חתן, אך לא בגרמניה אלא בקרלסכד אשר בחבל הסודטים שהיה אז חלק מציכסלובקיה, החתן היה יהושע פקלר ע"ה היידי. בן למשפחה

מכובדת, מחסידי ויזניץ. בית הוריו היה בית בו התאכסנו אדמו"רים בבאם לנפוש בעיירת נופש מפורסמת זו. זכור לי שהדוד יהושע לבש קפוטה בשבתות ואף גדל פאות מאחורי האזניים.

עלי להדגיש שבימי הנעורים של אמא ע"ה, לא היה בית ספר יהודי במינכן, שלשת הילדים למדו בבית הספר של הגויים. היו חייבים לבא ללימודים אפילו בשבתות, ואעפ"כ עמדו באומץ בכל הנסיונות הקשים הכרוכים בכך. המורים לא חבבו את התלמידים ואת התלמידות היהודים המוכשרים יותר מן הגויים. שלשתם שמרו על קדושת השבת, לא טלטלו את הילקוטים ברחוב, ולא כתבו אף מלה בישבם על ספסל הלימודים. את הבחינות השלימו אחר שבת.

כזה היה הבית של סבא וסבתא. זאת האווירה ששררה בין כתליו, ואלו הפירות שגדלו בו. חלק מן השרשים מהם יונקים הדורות בהמשך, מוצאם מן הבית הזה.

עלית הנאצים לשלטון

בפרק זה לא אתאר את עקרונות הנאציזם, את השתלשלות עלית כוחם, ואת הסיבות להצלחתם, אלא אסתפק בפרטים ספורים הקשורים לזכרונותי וקצת מעבר לזה.

לאחר שהנשיא הזקן של גרמניה הינדנבורג מינה את היטלר ימ"ש לראש ממשלה ב-30 בינואר 1933, ארגנה מפלגתו בתירות חדשות, ואז גרפו הנאצים 90% מן הקולות, מאז הוא בסס את שלטונו. פזר את כל המפלגות האחרות, והרשה את קיומה של עתונות וספרות נאצית בלבד.

הוא הפך לדקטטור כל יכול, היינו ראש ממשלה, מפקד עליון של הצבא, וקובע את כללי השיפוט, השופטים מונו על ידו. המתנגדים הושלכו למחנות ריכוז, כבר אז הוקמו בגרמניה שני המחנות: דכאו ובוכנוולד. מספר האסירים במחנות אלה הגיע למאות אלפים. החלה הסתה אנטישמית פרועה נגד היהודים, תמה התקופה השלוה של יהודי גרמניה, בתקופה שבין מלחמת העולם הראשונה עד 1933 ממנה נהנו היהודים משגשוג כלכלי מרשים והגיעו לעמדות השפעה בעתונות, בתרבות, במדע, בבנקאות ובמסחר. היהודים המשכילים תרמו הרבה למולדתם המדומה הזאת. הם היו פטריוטים נאמנים, וברצון רב שרתו

בצבא הגרמני. כל זה נגמר.

אחד מראשי המנהיגים הנאצים היו יוליוס שטרייכר. הוא הוציא לאור שבועון אנטישמי מיוחד בשם Der Stürmer - דער שטירמער, הפרטים מובאים בכל ספרי היסטוריה, פורסמו קריקטורות מזוויעות בגנות היהודים. העתונים האלה נמכרו בכל קיוסק במחיר זול, בכל כניסה לחצר מדרגות נתלו מודעות בסיסמאות של "היהודים הם אסוננו" "יהודים לכו לפלסטינה", "הכניסה לכלבים וליהודים אסורה", באחת הפעמים גיליתי בעמוד הראשון של השטירמער את תמונתו של אחד התלמידים שבכיתתי, הוא היה ילד שלא סבל מעודף יופי. העיתון רצה להציג, ראו איך נראים היהודים, כמה מכוערים הם לעומת הילד הארי היפה והבלונדיני תכול העינים. כבר אז, כילד קטן הרגשתי את השנאה המופנית לכל יהודי. מדי פעם בפעם הרביצו ילדים גרמנים לילדים יהודים בלכתם ברחוב, למדו אותנו לא להחזיר מכות, כדי לא לסבך את ההורים, וכדי שלא יאשימו אותם באלימות. לי זה אף פעם לא קרה. אך עד היום זכור לי שילדים גויים התנפלו על אחד התלמידים מכיתתי, אני זוכר אפילו את שמו, בשם ממלוק. והוא התגונן לבדו נגד 4-5 שתקפו אותו. אנשים חשובים פוטרו ממשרותיהם. בקיצור, האוירה בגרמניה החלה להיות עכורה וקשה מדי יום ביומו.

אבא ע"ה החליט כבר בשנת 1933 להרשם לעליה לארץ ישראל. ארץ ישראל היתה תחת שלטון מנדטורי בריטי. וכדי לעלות לא"י היה צורך בצירטיפיקט. מספר הצירטיפיקטים היה מוגבל, מכסה מסוימת לכל שנה. ממשלת המנדט מסרה את החלוקה לידי הסוכנות היהודית, לסוכנות היו משרדים בעיר הבירה שבארצות בהן היה ריכוז גדול של יהודים, כגון: ברלין, וינה, ורשה, לונדון, פריס וניו-יורק. משרדים אלה פעלו כעין קונסוליות, מי שהיה לו פרוטקציה. או היה חבר במפלגה ציונית מתאימה, היו לו סיכויים גדולים יותר לזכות בצירטיפיקט. מפא"י קבלה מכסה גדולה. השומר הצעיר פחות, המזרחי קבל 12% ואגודת ישראל קבלה 6% בלבד.

ב-15 בספטמבר 1935 פורסמו חוקי נירנברג. ומאז גברו הגזירות. חנויות של יהודים סומנו מבחוץ, כדי שלקוחות גרמניים לא יכנסו אליהם, היקף הפיטורים של היהודים גדל, נשללו הרשיונות של הרופאים היהודים ושל עורכי הדין יהודים. ילדים יהודים לא הורשו ללמוד בבתי הספר הכלליים.

באוגוסט 1938 הוכרחו הגברים היהודים להוסיף בדרכונים את השם ישראל, והנשים - את השם שרה. לרובם של יהודי גרמניה היו שמות פרטיים לועזיים בתעודות. ומכיון שלנאצים היו כבר אז תכניות לגבי היהודים, ועיי ההוראה החדשה הזאת יכלו בבא הזמן לזהות את היהודים לפי השמות הללו.

כל הפרטים האלה זכורים לי היטב כילד, שכן שמעתי הרבה, ועקבתי אחרי כל המתרחש עיי קריאה בעתונים.

הביקור אצל הדודה חיה הלן ע"ה הי"ד

אמא ע"ה היתה רגילה לנסוע בימי הקיץ לנופש. זכור לי שנסעה או למינכן או לבאד-קיסנינגן. בשנת 1937 החליטה לנסוע לציכוסלובקיה כדי לבקר את אחותה, הדודה הלן, והיא לקחה אותי אתה. זו היתה בשבילי חוויה בלתי נשכחת. הדודה היתה גרה בקרלסבאד, שהיא עיירת מרפא ונופש ברמה בין-לאומית, העיירה היתה מפורסמת עיי מעינות מרפא חמים, שהיו טובים לכל מיני מחלות. מי המעינות היו טובים לשתייה ולאמבטיות.

גם ההורים של בעלה משפחת פקלר גרו בקרלסבאד, לדודה היתה חנות למוצרי עור בעיירה מארינבאד, שגם היא היתה עיירת נופש עולמית, בה היו מעינות מרפא מסוג אחר, שתי העיירות הללו היו בחבל הסודטים שהיתה מאוכלסת בגרמנים, שכן חבל ארץ זה היה חלק מגרמניה עד סוף מלחמת העולם הראשונה.

ציכוסלובקיה היתה באותו הזמן מדינה דמוקרטית מובהקת, בראשה עמד הנשיא תומאס מסריק, אחד מחסידי אומות העולם, ושר החוץ בנש, שגם הוא היה אדם הגון, מדינאי בעל שיעור קומה ואוהב ישראל. לא זכור לי בדיוק אם בשנת 1937 היה מסריק עדיין בחיים, אבל בלי ספק רישומו עדיין היה ניכר.

המשטר הדמוקרטי והסובלני הזה, אפשרו חיים יהודיים נעימים מאד, חופש דתי ואפשרויות כלכליות משמעותיות. המעבר הזה מגרמניה הנאטישמית לציכסלובקיה היה כאילו מאפילה לאורה. פה ראיתי בפעם הראשונה חיים יהודיים בפרהסיא. יהודים לא חששו ללכת חבושי כיפות ברחוב! התפללנו עם ציבור חסידי של ממש, גברים לבשו קפוטות ביניהם גם חלק בשטריימל לראשם. כולם לבושים יפה, שכן רק אנשים עשירים יכלו להרשות לעצמם לנפוש בעיירות אלו.

בשבת בקרנו בבית משפחת פקלר-ההורים, שם התארח האדמו"ר מוויזניץ זצ"ל, בעל "דמשק אליעזר". מאד התפעלתי מן הדמות הפטריארכלית הזאת. הוא כבד אותי להחזיק את הנר בזמן שהוא הבדיל, בשבילי זה היה מפגש ראשון עם אדמו"ר, במארינבאד ראיתי עוד אדמו"ר, היה זה האדמו"ר מגרודזיסק זצ"ל. במארינבאד היתה גם מסעדה כשרה בבעלות משפחת לייטנר. במסעדה זו אכלנו. בכל השולחנות ישבו יהודים מכל קצות העולם, וכיפות לראשם, רק בשולחן אחד ישבו יהודים גלויי ראש. היו אלה לבושתנו יהודים מארץ ישראל.

באנו למארינבאד סמוך לפתיחת הכנסיה הגדולה השלישית של אגודת ישראל, בה לקחו חלק רבים מגדולי הרבנים והאדמו"רים. גדולי ישראל שהנהיגו את העולם היהודי בטרם השואה. זכינו לראות את הראשונים שהגיעו.

החנויות והקיוסקים של הגויים היו ערוכים לאורחים שעומדים לבוא, הם הציעו למכירה קערות פסת יפהפיות עם הכיתוב קארלסבאד. גם אמא קנתה צלחת כזאת, אם אינני טועה, אחי מרדכי קבל אותה בירושה. היו בחנויות חנוכיות המנגנות "מעוז צור" והרבה גלויות עם תמונות של אדמו"רים ורבנים, ועוד חפצי יודאיקה שונים.

החופשה הנעימה והמרגשת הזאת הסתיימה. היתה זאת הפעם האחרונה שראינו את הדודה הלן ובעלה יהושע היקרים הי"ד. ילדים עדיין לא היו להם. שני בניהם נולדו רק בתקופת הרדיפות והכריתות בצרפת. חזרנו ברכבת לברסלאו - חזרה לימי המתח והחרדה*.

*ב-15 במרץ 1939 פלש הצבא הגרמני לציכסלובקיה, בנש שהיה אז הנשיא, נאלץ להתפטר, והשלטון עבר לידי הס.ס.

באותה השנה ערך אבא ביקור חטוף בפולין, כדי לראות את הוריו ואולי לסדר עוד עניינים כגון הארכת הדרכון. זה היה ביקור יחידי שהיה זכור לי, ובנדאי גם האחרון. הוא הביא אתו שני ספרי תורה קטנים מודפסים על נייר כמתנה עבורנו. הוא הספיק עוד לחזור לפני שאמא הלכה לבית החולים היהודי בעיר, ללידת אחי צבי נ"י. הברית שלו נערכה אצלנו בבית.

גרמניה מתכוננת למלחמה

בכל ספרי ההיסטוריה מציינים, שכאשר פרצה מלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר 1939, הפתיעה גרמניה את מדינות אירופה, ותקפה ככח צבאי אדיר ומצויד היטב, כאשר בריטניה, צרפת ופולין היו בלתי מוכנות לחלוטין. התוצאות במחצית הראשונה, היינו עד 1943 ידועות לכל.

בשורות הבאות אני רוצה לפרט, מה אני כילד קטן קראתי, שמעתי וראיתי, לי היה ברור בלי כל ספק לקראת מה גרמניה הולכת. לפי דעתי לא היה צורך להיות פרשן צבאי בעל ניתוח ובעל ראיה מפוכחת כדי לדעת זאת. ואלו הפרטים הזכורים לי :

בחווה הכניעה של גרמניה אחרי מלחמת העולם הראשונה התחייבה גרמניה בין היתר, לא לשקם את הצבא, ולא לייצר נשק, אלא לצורך שמירת הבטחון האזרחי בלבד. והנה בשנת 1935 מצהיר היטלר ימ"ש בגלוי, שחווה ורסאי לא מחייב אותו. הוא מתחיל להפעיל את התעשייה הגרמנית הגדולה כדי לייצר אניות, מטוסים, טנקים ואמצעי לחימה מכל הסוגים. התעמולה הנאצית קוראת לעם, לעבוד למען המדינה. העם הגרמני מקבל את הקריאה בהתלהבות, כאשר מתן שכרן בצידי. האניות מופעלות בשלב ראשון, לא כאניות מלחמה, אלא כאניות טיול להמונים. הוא שובר את מצב האבטלה והמוני הפועלים מצאו תעסוקה. זכורה לי הסיסמה "Kraft durch Freude", היינו "כח ע"י שמחה". הנוער ההיטלראי מתגייס לפעולות בהתנדבות למען המאמץ המלחמתי. למשל, בכל בתי המגורים הגדולים ואף הבינוניים היה מחסן. האוכלוסיה הגרמנית נתבקשה לא לזרוק חפצים או חומרים שאפשר לשחזר מחדש,

כדי לחסוך בחומר גלם שדרוש לתעשייה. הם לא זרקו שום ברזל ישן וקופסאות פח, ואפילו שפופרות של משחת שיניים נשמרו. כל בית ריכז את החומרים במחסן, ובכל יום ראשון, אספו הנוער ההיטלראי את הנאגר.

פורסמו הוראות חמורות, שכל דירה צריכה להצטייד באמצעי האפלה. המטרה היתה להכין את גרמניה למקרה של הפצצה אווירית. ואז כל עיר חייבת להיות חשוכה לחלוטין. מדי פעם בפעם נערכו תמרונים, ובלילה מסוים הוכרז על האפלה. ואז אנשי ההגנה האזרחית, במקרה זה היו אלה אנשי ס.א. (או גוף אחר, אינני זוכר בדיוק) עברו ברחובות כדי לבדוק אם אכן כל חלון היה מואפל כראוי, מי שהפר את ההוראות או התרשל נקנס ע"י תשלום כספי משמעותי.

מי שראה את כל התכונה הזאת, ולא היה מוגבל בשכלו, או עור או חרש, היה מבין לקראת מה גרמניה הולכת.

ה'אנשלוס' - סיפוח אוסטריה

הרגשת הכוח והעוצמה של הגרמנים הלכה וגברה. הגרמנים דאגו בעוד מועד להשתיל גרמנים נאצים לעמדות מפתח בממשל האוסטרי, כדי להכשיר את הקרקע לסיפוח אוסטריה לגרמניה. בתחילת 1938 שלח היטלר לראש ממשלת אוסטריה שושניק מכתב חריף שעליו להתכונן לכניסת הצבא הגרמני למולדתו, הוא ניסה להתנגד באומץ רב לאיומים האלה. כך זכור לי מתוך העתונים שקראתי באותם הימים, היתה זו התנגדות של מדינה קטנה וחלשה מול מעצמה גדולה וחזקה. בסופו של דבר, שושניק נכנע והתפטר מכהונתו. במרס 1938 צעד הצבא הגרמני בחוצות וינה, כאשר האוכלוסיה קבלה אותו בהתלהבות. דגלי צלב הקרס הוכנו מראש והונפו בכל רחובות העיר. אוסטריה הפכה לחלק מגרמניה הגדולה. הודפסו בולים המציגים את המאורע. הרבה מראשי הנאצים היו ממוצא אוסטרי, ביניהם היטלר ואייכמן ימ"ש. הסיסמה היתה: "מדינה אחת, עם אחד ומנהיג אחד".

כתוצאה מן הסיפוח נוספו עוד 300,000 יהודים שהיו תחת המשטר הנאצי. על יהודי אוסטריה הוטלו כל הגזירות האנטישמיות בבת אחת, ולא בשלבים כפי שהיה בגרמניה.

רבנים ונכבדי הקהילה היהודית נאסרו ואולצו לנקות את רחובות וינה בידיים, כאשר הם כורעים על הברכיים. תושבי וינה עמדו והסתכלו בהנאה. המחזה הזה צולם והתמונות פורסמו בכל העולם. העולם ראה ושתק. גורל יהודי אוסטריה היה כגורל יהודי גרמניה, אך ביתר אכזריות.

גירוש זבונטשין

במסגרת הרדיפות והגזירות שהוטלו נגד היהודים, הסתפקו הגרמנים בשלב ראשון רק במגמה להפוך את גרמניה ל-ייודנריין היינו ניקה מיהודים, ובאוקטובר 1938 החליטו לגרש את כל היהודים הפולניים מאדמת גרמניה. יהודים פולניים היו פזורים בהרבה קהילות ברחבי גרמניה. זה לא מנע מן הגרמנים להכין רשימות מדויקות של כל המשפחות וכתובותיהן. ובלי כל הודעה מוקדמת ובהפתעה מוחלטת עברו במשאיות מכתובת אחת לשניה, ופקדו על המשפחות האומללות הללו לארוז מזודה אחת לכל אדם ובה התפצים הנחוצים ביותר, ותוך חצי שעה לרדת. המשאית מחכה לפני הבנין. נאמר להם שהם חוזרים לפולין.

גם אנחנו היינו ברשימה זו. הפקודה היתה לקחת את כל המשפחה, כולל כמובן את ראש המשפחה. אבא ע"ה לא היה בבית, מכיון שבערבים אבא מסר שיעור לבעלי הבתים. אנשי הגסטפו חפשו את אבא בכל החדרים, פתחו דלתות של ארונות כאשר אמא נתלוותה אליהם. אמא לא אבדה את העשתונות בשעות מתת אלו, והשאירה את אור החשמל בכל החדרים, שזה ישמש כאיתות שמשהו לא רגיל מתרחש בבית. בינתיים אבא שמע בשיעור שמתנהל מצוד אחרי יהודים. בגמר השיעור הוא לקח אתו את אחד המשתתפים ובהגיעם סמוך לבנין שלנו, ראה את האורות הדולקים ככל החדרים, והבין שאין השעה כשרה לבוא הביתה. האיש שהתלווה אליו, היה יהודי בעל נתינות גרמנית, העז לעלות לדירה, ורמז לאמא שהיא לא תדאג לו. הוא מצא מחסה מחבוא אצל משפחה ידידה לא פולנית כמובן. יותר מאוחר נודע לי בארץ, שזו היתה משפחת ידוואב.

בבנין בו גרנו, גרה גם משפחת גולדברג. אבי המשפחה היה אח של גינה. ז"א הוא היה בן דוד של סבתא גרוסר ממינכן, הם היו בין אלה שנתפסו.

המבצע נמשך בכל גרמניה במשך לילה אחד. וכך נשלחו למעלה מ-

17,000 יהודים לעיירה זבונטשין, שהיא עיירת גבול בין גרמניה לבין פולין, הגרמנים גרשו, אך הפולנים לא נתנו להם להיכנס, וכך התגוללו במשך שבועיים, ללא בית ובחוסר כל, בלי כל סידור. היהודים בסביבה חשו לעזרתם ועשו ככל יכולתם, כדי להקל מעליהם את הסבל. ובהתקרב שבת, הכינו להם אפילו צרכי שבת. רק לאחר משא ומתן מייגע נאותו הפולנים להתיר את כניסתם לפולין.

מעטים הצליחו לשכנע את הגרמנים שיאפשרו להם לחזור לזמן מוגבל לגרמניה כדי לחסל את עסקיהם באיזושי דרך, או לקחת אתם חפצים דרושים אתם לפולין. גורל היהודים שנשלחו לפולין היה כגורל יתר יהודי פולין, אלא אם כן הצליחו בעוד מועד להגר למדינה שלא נכבשה ע"י הגרמנים.

בחסדי שמים מרובים ניצלנו מן הסיוט הזה. אלא שמאותו לילה נאסר עלינו לחזור הביתה, בלילה הראשון, ישנו אצל שכנים נוצריים, עד שנמצא מקום אצל משפחה יהודית גרמנית, זכור לי שרציתי לקרא קריאת שמע על המיטה, אך גיליתי שעל הקיר היה תלוי פסל קטן של "אותו האיש", ולכן יצאתי לפרוודור. אחד השכנים של הבנין, קבל על עצמו להלשין לגסטפו למקרה שההורים ינסו לבוא הביתה.

ליל הבדולח

בין אלו שנשלחו לזבונטשין, היתה גם משפחת גרינשפן. למשפחה זו היה בן בפריס בשם הרשל. אותו הבן החליט לנקום את נקמת הוריו. וב-7 בנובמבר 1938 התנקש בחייו של פון ראט, הנספח הצבאי בשגרירות גרמניה בפריס. רצח זה שימש עילה לעריכת פרוגרומים נגד כל היהודים ברחבי גרמניה. ובמבצע מתוכנן היטב, בלילה שבין 9-10 בנובמבר 1938 השתוללו יחידות ה-ס.ס. והמון נאצי ושרפו למעלה מאלף בתי כנסת, חללו ספרי תורה, נחרבו כ-7,500 בתי עסק יהודיים שפנו לרחוב, נהרגו כ-90 יהודים ונאסרו כ-26,000 יהודים בעיקר עשירים והושלכו למחנות ריכוז. עד לתאריך זה, נגזל רכוש יהודי בערך של 2 מליארד מרק. יהודי גרמניה חויבו לשלם מליארד מרק לתיקון החזית החיצונית של החנויות שפנו לרחוב, בטענה שהחנויות שניזוקו מכערות את הנוף.

את הפרטים האלה כמובן לא ידעתי אלא מאוחר יותר. אך במו עיני ראיתי בית כנסת גדול עולה בלהבות והקהל מסביב מסתכל, בית הכנסת הזה היה בית כנסת רפורמי. מאז אותו הלילה, כבר לא היו הבדלים בין יהודים פולניים לבין יהודים גרמניים, כולם היו בסכנה, את אבא פגשתי פעם אחת ברחוב, נפעם כולי. אבא גידל 'שפיצברד' כדרך הייקים, וכדי שלא יכירוהו הוא קשר את ראשו בצעיף כדי להסתיר את זקן. לא דברנו זה עם זה, אך האיש שליווה את אבא, רץ אחרי והזהיר אותי לבל אגלה לאיש שראיתי את אבא.

ההצלה הפלאית

המאסרים נמשכו ללא הרף, ובאיזשהו שלב, גם אבא נתפס ונעצר יחד עם יהודים גרמנים רבים אשר הובאו למשרדי הגסטפו. ופתאום מופיע אדם אחד שהרשו לו להכנס לאולם בו היו מרוכזים היהודים ובידו רשימה וקורא בשמו של אבא. ושואל מה הוא עושה כאן? עליו לצאת מכאן מיד! ואבא משתחרר בסייעתא דשמיא מרובים. עד היום אינני יודע מי היה האיש ומי שלח אותו, יהודים שהיו במתנה בוכוולד והצליחו להשתחרר, ספרו שבמסדרי הבוקר הקריאו את שמו של אבא, בהנחה שהוא נוכח, אך ב"ה אבא לא היה שם. הוא עזב מיד את ברסלאו ונסע לברלין, כדי להאבק ולדאוג לקבלת צירטיפיקט לשם עליה לארץ ישראל.

ההגירה בעיצומה

לאור ההתפתחויות האחרונות, היה ברור לכולם שיש לעזוב את גרמניה בכל המהירות האפשרית, אנשים צבאו על פתחי כל הקונסוליות כדי לקבל ויזה או צירטיפיקט לשם הגירה מידית, התורים היו ארוכים, ומאושרים היו אלה שזכו לוויזה ולא חשוב לאן, העיקר לצאת.

כל מי שהיה בידו ויזה או צירטיפיקט הורשה לעזוב את גרמניה ולקחת אתו את רכושו. וגם אלה שכבר היו עצורים במחנות, והאשה או מישוהו אחר הצליח להשיג עבורם ויזה - השתחררו כדי לעזוב את גרמניה.

ראיתי לאחרונה נתונים מעניינים על יעדי ההגירה שהתפרסמו ע"י התאחדות יהודי גרמניה, ואלו הם: לפני המלחמה היו בגרמניה 566,000 יהודים, בין השנים 1933-1941 הגרו מגרמניה 347,180 יהודים, היינו

קרוב לשני שלישים מיהודי גרמניה. ארצות היעד היו: ארה"ב 102,200, ארץ ישראל - 34,000, ארגנטינה - 63,500, דרום אפריקה - 26,000, שנחאי - 20,000, אוסטרליה - 8,600, קנדה - 6,000, וכן לארצות: מכסיקו, קובה, ונצואלה, אורוגואי, בוליביה, פיליפינים, יפן ועוד.

קבלנו ב"ה צ'רטיפיקט לעליה לא"י

כפי שכבר כתבתי, אבא נסע לברלין, והודיע לצוות המשרד הארץ-ישראלי של הסוכנות, שלא יזוז משם עד שיקבל את הצ'רטיפיקט, ובהתערבותו של אחד מעסקני המזרחי, יהודי מכובד ובעל עמדה, אכן זכה אבא לקבל את המסמך המיוחל, לאחר המתנה של שש שנים!

החל מרגע זה, יכולנו כולנו להתהלך חפשי ולצאת מן ה"מחתרת". אבא כבר היה יכול לנוע חפשי מבלי לפחד שיעצר ע"י הגסטפו. חזרנו סוף סוף הביתה. הוחל מיד בהכנות של חיסול הבית ובהכנות לעליה ארצה.

היה ברור שא"א לקחת את כל הריהוט ארצה, הגויים ידעו שהיהודים בלחץ, ורוצים לעזוב. הם כמוכּן נצלו את ההזדמנות הזאת כדי לקנות בזול. חדר האוכל האלגנטי אכן נמכר במחיר נמוך יחסית. את חדר השינה הביאו ההורים ארצה, אבא החליט להעביר את הדפוס ארצה, כדי לפתוח כאן דפוס.

שיטת האריזה היתה ע"י ליפטים. היום קוראים לזה מכולה. ליפט אחד היה מיועד לדפוס, ובו מכונה אחת. תיבות רבות של אותיות, עברית, לטינית, יוונית ואפילו ערבית. ציוד מקצועי וגם גליונות ספרים שהיו "באמצע" ההדפסה, ולא הספיקו לגמרם. ומכיון שלא נמצא קונה למכונות הגדולות אשר להם לא היה מקום בליפט - החליט אבא לא להשאיר את אלו כמתנה לגויים. הוא שכר פועלים עם פטישים גדולים, כדי לשבור את המכונות ולהשאיר להם את השברים.

אמא לקחה על עצמה את ריכוז האריזה של הליפט של תכולת הדירה. הליפט הוצב למטה על המדרכה, ואחד מאנשי הגסטפו או שוטר (אינני זוכר) הופקד לידו כדי לבדוק אם לא מבריחים לתוכו דברים האסורים. האיש הזה אמר לאמא: גברת, הכניסי לליפט מכסימום של דברים, קחי בחשבון שאת מגיעה למקום חדש, ובודאי יקח לך זמן רב,

עד שיהיה באפשרותכם לקנות כל מה שדרוש לכם. הכניסי הכל, ואני לא מסתכל", כך, היו בודדים שגם היו אנושיים וטובים, והוא היה בין אלה.

אנו עוזבים את גרמניה

היום המיוחל ב"ה הגיע, היה זה באמצע החורף, בינואר 1939, מגיעים לתחנת הרכבת של ברסלאו. זכור לי עד היום שאמרתי בקול רם "לא להתראות", יעד הנסיעה ברכבת היה לעיר הנמל האיטלקית טריאסט, בדרך עשינו תחנת ביניים במינכן, כדי להיפרד מסבתא. היתה זו פגישה מרגשת, מהולה בצער, צער של פרידה. איש לא ידע מתי נתראה בפעם הבאה ואם בכלל.

סבתא כבר היתה אז לבדה, הדוד סלו כבר הספיק להגר לארה"ב. סבתא שהיתה אשה נמרצת, מעשית ובעלת יזמה, הצליחה להגר בעוד מועד ללונדון. היא היתה בלונדון עד אמצע ימי ה"בליץ". הגרמנים תכננו לכבוש גם את אנגליה, וכדי לשבור את כוח ההתנגדות של האנגלים, הפציצו את לונדון באלף מטוסים מדי יום. התקפות אלו נקראו בספרי היסטוריה "הבליץ" על לונדון. חלקים מלונדון הפכו לעיי חרבות. רבים נהרגו, היה צורך לפנות את התושבים לערי השדה. ימים קשים פקדו את אנגליה. כתוצאה ממצב זה נתמנה וינסטון צ'רצ'יל לראש ממשלה במקום צ'מברליין התבוסן. בהנהגתו ובחסידי שמים לחמה אנגליה בגבורה והחזיקה מעמד, ובסופו של דבר חלקם היה רב בניצחון על גרמניה.

הוספתי פרטים אלה, רק כמאמר מוסגר, כדי לחוש את מאורעות התקופה. ועכשיו תזרה לצעדיה הבאים של סבתא. סבתא לא מבזבזת זמן, ברור לה שכאשה בודדת לא מן התכמה היא להשאר בלונדון בימי הבליץ. ומכיון שתנועת אזרחים לאנגליה ומאנגליה הופסקה כליל בגלל המלחמה, היא מצליחה לעלות על אנית מלחמה בריטית כדי להגיע לארה"ב. זו היתה סנסציה, שאפילו פורסמה בעתונות בארה"ב, משך ההפלה היה כשלושה שבועות, בסוף מסע מתיש זה, היא הגיעה בשלום לארה"ב, וגרה שוב יחד עם הדוד שלמה.

אחרי ביקור זה המשכנו ברכבת דרך אוסטריה, הגענו לעיירת גבול פידקולה ביוגוסלביה ומשם המשכנו לאיטליה והגענו לטריאסט. נשמנו לרוחה, סוף סוף מגיעים למקום שקט ורגוע בלי כל הפחד והמתח שהיה

מנת חלקם של היהודים בגרמניה. ההרגשה היא כאילו יצאנו מאפילה לאורה.

ימי השהיה בטריאסט וההפלגה

היהודים המאושרים שבחסידי שמים זכו לצאת מגרמניה כאשר בידיהם צירטיפיקט לעליה לא"י, שלמו במשרדי הסוכנות גם עבור הוצאות השהיה בטריאסט, וגם עבור הוצאות הקליטה של החודש הראשון בא"י, וקופת חולים לחצי שנה, ואכן הסוכנות דאגה לנו והתאכסנו ב- *Via de la Monte 7*, באותם הימים, עדיין היתה בטריאסט קהילה יהודית, שחבריה היו גם יהודים שומרי מצוות יוצאי פולין. שם הכרתי את משפחת הוכוולד, שגם עלתה ארצה בעוד מועד. אבי המשפחה היה סופר סת"ם מכובד, וכבר לא היה בחיים. האמא אף היא היתה אשה חשובה עלתה ארצה עם ילדיה. עם הבנים, הייתי בידידות הנמשכת עד היום.

עד כמה שזכור לי, בית הכנסת לא היה רחוק משם. התפילה בו היתה נעימה וגם בנוסף ספרד. הרגשנו כמו בבית. בשבת סעדנו במסעדה יהודית כשרה למהדרין ואכלנו את אותם המאכלים שאנו רגילים אליהם.

העולים ארצה דרך טריאסט הפליגו באניה של חברת "אדריאטיקה", באניה הנושאת את השם "גלילאה", שקיימה שרות מיוחד ליהודים, מטבח כשר בפיקוח משגיח אשר לבש מדים של רב חובל, כאשר מגן דוד בצבע זהב מקשט את צווארון מקטורנו. המשגיח היה הרב שרייבר, שפתח יותר מאוחר חנות לספרי קודש ותשמישי קדושה ברחוב מאה שערים. חנות זו קיימת עד היום. האיש כבר נפטר לפני שנים, באניה כמובן היה גם בית כנסת.

לאחר המתנה של 5 ימים בטריאסט, הגיע בשעה טובה הרגע המאושר של העליה לאניה. ברגע זה הרגשנו שאנו כבר כאילו בטריטוריה של א"י, כולנו יהודים, אשר חלק גדול מהם שומרי מצוות. בין המשפחות שעלו איתנו היו: רופא הילדים ד"ר יעקב לוי ומשפחתו, שגר אח"כ בירושלים ברחוב עזה, ד"ר פלק שלזינגר, שהיה אחיו של ראש ישיבת "קול תורה", ואשר אחרי פטירתו של ד"ר משה וולך היה המנהל של בית החולים "שערי צדק". כמו כן עלה אתנו אחיו ר' דוד שלזינגר, שהיה חתנו

של הרב יעקב רוזנהיים. בנו הגדול של ר' דוד שלזינגר אליקום היה אז בחור צעיר בגיל 16-18, הרשים אותי מאד, הוא שהה בכל רגע פנוי בבית הכנסת ועסק בתורה בהתמדה גדולה.

הצעיר הזה התחתן מאוחר יותר עם בתו של הרב משה בלוי זצ"ל, לזוג הזה נולדה בת שלייע חלתה בשיתוק והיו נאלצים בגללה להגר לאנגליה. הוא פתח ישיבה בלונדון והוא היום מחשובי הרבנים באירופה.

מסלול ההפלגה באניה היה: הים האדריאטי והים התיכון. בדרך הטילה האניה עוגן בקפריסין לכמה שעות. היא קלטה מן האי כמה מטענים, ביניהם גם פרות, הנהלת המטבח רכשה בקפריסין אשכוליות וזיתים. זו היתה הפעם הראשונה שראיתי זיתים. קבלנו אותם לארוחת בוקר. ניסיתי לאכול אותם, אך לפי טעמי הם היו מרים מדי, ולא הצלחתי לאכול אותם.

לאחר 5 ימי הפלגה הגענו בשעה טובה לנמל תל-אביב. הימים היו הימים האחרונים של המאורעות. הפועלים בנמל חיפה ונמל יפו היו ערבים, כך שהיה הכרח לבנות נמל בתל-אביב כדי לא לסכן את העולים החדשים מיד בבואם ארצה. אך הנמל היה אז נמל חדש, ועדיין לא הספיקו להכשירו די הצורך. האניות לא יכלו להגיע לחוף, ולכן נאלצו להוריד את העולים ואת המטענים לספינות קטנות, הספינות הללו התנדנדו די חזק, אך בי"ה הגענו בשלום לחוף.

בחוף חיכה לנו נציג הסוכנות ועוד יהודי אחד מברסלאו בשם אורמיאנר שידע על בואנו. זה נתן לנו הרגשה טובה, שכן לא היה לנו אף קרוב משפחה שיקבל את פנינו. את הכתובת של דוד רוטנברג עי"ה, בן דוד של אבא קבלנו יותר מאוחר. הוא היה אדם חביב, והיה לנו קשר די חזק איתו.

רשויות הנמל התפעלו מאד מאבא. הנה מגיע עולה חדש ומדבר עברית מודרנית או כמעט מודרנית שוטפת ברגע שרגלו דרכה על אדמת ארץ ישראל. אבא היה אדם מאד פראקטי והוא הכין את עצמו היטב לקראת העליה, ולשם כך קנה מילון עברי וספר לימוד השפה העברית, ומכיון שהיה כשרוני ובעל תפיסה מהירה, הצליח גם ללמוד את השפה העברית במהירות.

חבלי הקליטה הראשונים בתל-אביב

מן הנמל הביא אותנו נציג הסוכנות לבית מלון זול בדרום-תל-אביב. במלון זה רק ישנו. את הארוחות אכלנו במסעדת "תנובה", ברחוב העליה או בתחילת רחוב אלנבי. שם פגשנו עוד עולים. אני חייב להסביר מה זה "מסעדת תנובה", שכן היום לא קיים דבר כזה. המסעדות האלה היו מסעדות חלביות בלבד, על רמה מאוד עממית, מתאימות מאוד לרמת החיים של שנות השלושים. כאלה היו פזורות בכל רחבי הארץ.

עבור המלון והארוחות שלמנו מראש עוד במשרד הארצישראלי של הסוכנות בגרמניה. נדמה לי שסידור זה היה עבור השבועיים הראשונים או החודש הראשון בארץ, בסיומם צריך העולה לדאוג לעצמו.

אבא חיפש לשכור דירה זולה, שכן עדיין לא ידע היכן יפתח דפוס ואם יוכל להתפרנס. ואכן הצליח למצוא דירה בת שני חדרים בבית חדש ברחוב נוה צדק. לרחוב הזה לא היה כביש ולא מדרכה, רק חול וחול. לפני שהגענו הביתה, היינו צריכים להריק את הנעליים מן החול שחדר פנימה. הרחוב הזה נמצא בקרבת שוק שבזי, עם שקיעת השמש השתררה דממת מות בכל הרחוב הקטן הזה. איש לא הסתובב בו, התברר להפתעתנו שהבית מצוי ממש על גבול יפו, מעברו השני גרו רק ערבים. והימים הם ימי המאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) האחרונים, ועדיין שרר מתח רב בינינו לבין הערבים, בקיצור, האזור היה די מסוכן בכדי לגור בו, מסיבה זו היה אפשר להבין, מדוע היו באזור דירות פנויות, ומדוע מחירן היה כה זול.

אמא ע"ה לא הסתגלה כ"כ לאקלים המזרח-תיכוני. החום התל-אביבי והלחות לא הטיבו עמה, והיא נפלה למשכב למשך שבועות, ואנחנו כולנו היינו עדיין ילדים קטנים שאינם יודעים להסתדר לבד. היה צורך בעזרה כלשהי של נשים שהיו מוכנות לעזור.

אבא ע"ה מצא בינתיים יהודי שהיה בעל דפוס, והיה מוכן לצרף את אבא כשותף. אבא הכניס לשותפות זו את המכוונות ואת כל הציוד שהביא עמו, לבית הדפוס שלו. אך מהר מאוד התברר שהאדם הזה, הוא נוכל, וכל מטרתו היתה להשתלט על כל מה שהביא עמו העולה החדש התמים הזה.

אבא פרק את השותפות עם האדם הזה, כל עוד ניתן להציל את מה שהביא. בסיכומו של דבר, גם הנסיון להתפרנס בינתיים לא עלה יפה.

עם כל קשיי הקליטה שהיו מנת חלקנו, זכינו בכ"ז גם לקרן אור בשבתות. לא רחוק מביתנו, במרחק של הליכה של פחות מחצי שעה, היה גערער שטיבל, זה היה הגערער שטיבל המפורסם ברחוב הקישון 33. התפללו בו יהודים טובים, יהודים בעלי נשמה חסידית תמה, שעלו ארצה מפולין. כולם עבדו קשה למחיתם, אך יחסי הרעות והאחות ששררו ביניהם אפשרו להם להחזיק מעמד גם באוירה התל-אביבית החילונית, וגם בקשיי החיים שאתם היו חייבים להתמודד. לרוב המתפללים בו, לא היה ספודיק. מי שגידל פיאות, סדרם מאחורי האוזן, ורגליות המכנסיים היו מעל לגרביים, ולא להיפך. וכמובן כמעט כולם לבשו קפוטות בשבתות ובחגים. כזה היה סגנון התלבשות החסידית בתל-אביב ובחיפה של אותן השנים.

גודל השטיבל היה בס"ה, אם אינני טועה כגודל דירה בת שני חדרים. הריהוט בו היה דל, השולחנות והספסלים עשויים היו מעץ לא מהוקצע די הצורך. התנאים הפיסיים הללו, לא האפילו על העצמה הרוחנית שהשטיבל הזה הקרין, ולא פגעו באוירה הנעימה ששררה בו. כאן הרגשנו בכית.

למדנו בכית הספר "מוריה". זה היה בית ספר דתי המתאים ביותר ליוצאי גרמניה, היינו צריכים ללכת ברגל מרחק די גדול מן הבית עד לבית הספר הזה, אני לא הרגשתי שביה"ס הזה כ"כ מתאים. היתרון היחידי שהבחנתי בו, היה שהמנהל הוא מברסלאו ודובר גרמנית, וחלק מן המורים גם הם היו דוברי גרמנית וכך יכולתי לשוחח אתם, ביה"ס הזה היה מעורב, בנים ובנות למדו באותה הכתה, למען האמת, לא למדתי דבר בכל החודשים הללו, אינני זוכר, לא חומר הלימודים, לא מורים, ואפילו לא מקצועות לימוד.

הייתי לבוש כעולה חדש שבא מאירופה, דיבורי היה בהיגוי ייקי מובהק, וכנראה שהתלמידים הותיקים לא אהבו את זה. ובאתד הימים

ספגתי מכות נמרצות מאחד התלמידים הבריונים על לא עוול בכפי. אפשר
אולי לפרש את התקרית הזאת כתוצאה של שנאת זרים שפעמה בו,
למזלי, חלק מן הכיתה עמד לצדי, מסופקני אם ביה"ס הזה רשם לעצמו
הצלחה גדולה בחינוך ליראת שמים ושמירת מצוות.

לאחר כמה חודשים של בחינת החיים בתל-אביב, חודשים שהיו
נסיון מאכזב, לא פרנסה, לא דיור מתאים, לא אנשים שאפשר לסמוך
עליהם בענייני קשרים וקידום, וגם לא עיר שאדם יכול להיות בטוח
שילדיו ימשיכו לשמור מצוות. לאחר כל אלה החליט אבא לעלות
לירושלים, כדי להכיר את ירושלים, ולבדוק אם נוכל להקלט בה ולכנות
את עתידנו בעיר הקודש ירושלים.

"מה' מצעדי גבר כוננו". ההחלטה היתה חד-משמעית, ירושלים היא
המקום. "פה אשב כי אויתיה" (תהלים קל"ב י"ד), אבא לא הסס הרבה,
ולא חיכה עד שאמא תבוא לירושלים, ושכר על דעת עצמו דירה ברחוב
אוישישקין 59.

כדי לעלות לארץ ישראל היה צורך בהמתנה והכנה של חמשה ימים
בטריאסט וחמשה ימים של הפלגה בים. וכדי לעלות לירושלים, היה
כנראה צורך בהמתנה והכנה של ששה חודשים! תם הפרק של תל-אביב.

אנו מתיישבים בשעטו"מ בירושלים

כאשר אבא חזר לתל-אביב מביקורו בירושלים, הוא חזר בהתפעלות
רבה, הוא הספיק תוך זמן קצר לחוות משהו מיירושלים של מעלה. הוא
פגש גם יהודים שעודדו אותו לעבור לירושלים. הוא נכח לדעת שהאווירה
בירושלים שונה תכלית שינוי מזו שבתל-אביב, ואכן עלינו לירושלים
ביום כ"ט בתמוז תרצ"ט (1939).

הקב"ה זימן לידו יהודי זקן, יהודי חסידי מפולין, בשם ר' אברהם
זילברברג זצ"ל, שהיה לו בנין ברחוב שמואל הנגיד. בבנין הזה היתה לו
חנות פנויה שעמדה להשכרה. כאשר אבא נפגש אתו ואמר לו שהוא מעוניין
לפתוח כאן בית דפוס, אך אין לו עדיין האמצעים כדי לקחת על עצמו
התחייבות לשכר חנות. כאשר היהודי היקר הזה שמע זאת, הוא ממש

שמח. הוא ספר לו שגם לו היה בית דפוס בפולין, וכי משפחתו נשארה לצערו בפולין, והוא מוכן לחכות עם שכר החנות עד שאבא יתבסס, וכי הוא ממילא לא זקוק להכנסה הזאת. הוא הסביר, כי זאת זכות בשבילו, אם יכול לעזור ליהודי עולה חדש, ליהודי כמו אבא, כל זמן שדרוש. אני זוכר שאבא העביר את הציוד שהביא עמו מגרמניה ואת כל הדברים שהיו לו בתל אביב לחנות הזאת, אך לקוחות עדיין אין, ר' אברהם הרבה לבקר בחנות כדי שלאבא לא יהיה משעמם. אבא ספר שבאחת הפעמים כאשר הפרנסה עדיין לא היתה מצויה, מתקרבת שבת ואין פרוטה לפרוטה, נשא עיניו לשמים, כאומר "מאין יבוא עזריי", והנה הוא מוצא במפתיע לאי"י אחת, ממש בכביש שלפני הדפוס, זה סכום שממנו אפשר היה להתקיים לפחות שבוע שלם. כך התחיל דפוס רוטנברג להתבסס לאט לאט, עד שהפך לבית דפוס עם מוניטין יפים.

* * *

אבא גם שכר דירה ברחוב אושישקין במחיר זול, הדירה בעלת שני חדרים בלבד בקומת הקרקע. כאשר נכנסים לחדר האחד ישר מן הרחבה שהיתה בתזית הבנין. מן החדר הראשון היו ממשיכים לחדר השני. ממנו היה צורך לעבור בפרוזדור קטן כדי להגיע למטבח הקטנטן. הפרוזדור היה משותף לדיירים שגרו לידנו. השלום בית של השכנים הללו לא היה "תקין ביותר", ואנו זכינו לעתים קרובות לשמוע את הקולות הבוקעים מן הדירה ההיא, מן המטבח הקטן הזה, היה המשך ישיר לאמבטיה והשירותים. במטבח היה רק כיור אחד. במקום שיש, היתה יציקת אבן שחורה מחוספסת. כמובן שבשטח קטן כזה לא היה מקום למקרר, המקרר עמד בפרוזדור המשותף, מקרר שהיו צריכים למלא אותו בבלוקים של קרח כדי שיקרר. כאשר סבתא ע"ה באה לביקור מארה"ב, היא הביאה אתה מקרר תשמלי. המקרר הזה עמד בחדר השינה של הילדים.

דמי השכירות של הדירה היו משהו שדומה ל-0.8 ליש"ט. התשלום היה ע"י חתימה על 12 שטרות מראש, בראשית כל חודש, בא בעל הבית והציג את השטר כדי לגבות את תמורתו, החוזה היה לשנה אחת בלבד.

* לירה ארץ ישראלית (מתקופת המנדט)

השנה מסתיימת לפי החוק הטורקי בחודש המוסלמי "מוחרס". במותרם אפשר להמשיך את החוזה, אך גם להפסיקו, אפשר גם להעלות מחירים.

עם כל החסרונות של הדירה, היו לה גם יתרונות. א. היא קרובה מאד לדפוס. ב. היא קרובה לבתי כנסת בבתי ראנד ומונקאטשי, שערי חסד ועוז, ג. היא קרובה למרכז העיר, כולל קופת חולים. ד. המרתק ממנה לשוק מחנה יהודה היה די קטן. בדירת זו נערכה חבר-מצוה שלי ושל האחים. ומדירה זו באו לקחת אותי לעלית התורה כחתן.

בדירה זו גרנו עד שחברת הבניה "משהב" בנתה בנין גדול לידינו בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה.

* * *

לאחר שעברנו לירושלים, רשמה אותנו אמא ללימודים בבית הספר "חורב", בית הספר הזה היה ביה"ס המקובל על כמעט כל העולים החדשים הדתיים שבאו מגרמניה. בית ספר זה התנהל ברוחו של הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל. דרכו היתה "תורה עם דרך ארץ", גם שם ביה"ס "חורב" היה ע"ש ספרו של הרש"ר הירש - "חורב". מקום ביה"ס היה ברחוב המלך ג'ורגי בגן שמול בית הכנסת "ישורון".

המנהל והמורים שלמדו בו היו כולם יוצאי גרמניה. ביניהם רבנים חשובים שעדיין לא מצאו מקום כהונה בארץ, וכן מורים כולם בעלי השכלה גבוהה, שלא כמו ביה"ס "מוריה" בת"א, היו בו כתות נפרדות לבנים ולבנות, אם כי באותו הבנין. בהפסקות שחקו הבנות בחצר הבנין הערבי הקטן הזה. הבנים שחקו בגן ששרד עוד מתקופת הטורקים. בשטח הגן הזה גדלו עצי זית ועצי תאנה עתיקים. מסביב היתה גדר של אבנים סדורות אחת על השניה ללא מלט. מגן זה נשקפה חומת העיר העתיקה בכל הדרה. המנהל היה ד"ר יונה כהן, איש חינוך מובהק, ירא שמים, ישר דרך ואדם אחראי, הרבנים היו: הרה"ג רב יונה מרצבך זצ"ל, הרב חיים יוסף יעקבוביץ זצ"ל, אביו של הרב יצחק יעקבוביץ, רבה של הרצליה, והרב יעבץ ז"ל. בין המורים היו גם ד"ר מרדכי הכט ז"ל, שהיה המחנך שלי, וד"ר ברוך שטסמן ז"ל. לאחר ששני אלה פרשו לגימלאות, המשיכו ללמד בסמינר למורות "בית יעקב" ירושלים. השנים עשו את שלהם - הפכתי מתלמידם לעמיתם, אצל ד"ר שטסמן למדתי מתמטיקה ופיסיקה, עברית ודקדוק למדתי אצל מר יחזקאל קוטשר ז"ל, שלימים נתמנה

לפרופסור באוניברסיטה העברית במקצועות אלו. אנגלית למדתי אצל מר מרדכי ברויאר, שלימים נתמנה לפרופסור בכר-אילן. הוא זכה להיות מחותנו של הרה"צ ר' גדליה איומן שליט"א, המשגיח של ישיבת "קול תורה".

לאחר שנתקבלתי לביה"ס, והגיע הזמן של חלוקת התעודות, היו לי כל הסיכויים לקבל אפס בכל המקצועות, מכיון שלא הבנתי את השיעורים שניתנו כולם בעברית. אז המחנך שאל אותי, מה אתה בכל זאת יודע בעברית. אמרתי שאני יודע שני שירים בעברית, שיר אחד הוא "על שפת ים כנרת, ארמון רב תפארת", והשני "בא מנוחה ליגע ומרגוע לעמלי". אז קמתי ושרתי את השיר הראשון בהתרגשות רבה. ראיתי בשיר זה, שיר עם נשמה, שבא לתת ביטוי לכיסופין העזים שחשתי לארץ הקודש. זממה השתררה בכיתה, וכאשר סיימתי פרצו מחיאות כפיים סוערות, עברתי את המבחן.

בהפסקות פניתי למורים שיסבירו לי בגרמנית, מה היה תוכן השיעור, השיעור הראשון שלי בגמרא, היה פרק "המפקיד" שנמסר ע"י הרה"ג הרב יונה מרצבך, לא ידעתי אפילו מה פירוש המילה "המפקיד", הרב מרצבך הסביר לי הכל בסבלנות רבה, וגילה כלפי חיבה מיוחדת. מאז נקשרתי אליו, וזכיתי להיות בן בית בביתו. קשרים לבביים אלו, נשארו גם שנים רבות עד ערוב ימיו, עד היום זכורים לי דברי תורה ששמעתי מפיו.

בי"ה לא נשארתי על תקן של עולה חדש, אלא התקדמתי יפה בלימודים, עד כדי כך שבשיעור בגמרא הקפיצו אותי מכתה ז' לכתה ט', וזה צויין בתעודת הגמר. מענין להוסיף עוד פרט - שפת השיחה בין התלמידים יוצאי גרמניה היתה גרמנית. רובם של אלה היו חברי ארגון "עזרא", אני הייתי היחיד שיצג את צעירי אגו"י, בהשפעתי הצטרפו עוד שניים לצא"י.

את מקום התפילה קבענו בבית המדרש ע"ש ר' מנדל ראנד, שהיה די קרוב לביתנו. ביהמ"ד זה נחשב לאחד מבתי המדרש החשובים של ירושלים, זה בית מדרש חסידי נוטה צאנו, והתפללו בו מסלתם ומשמנם של יהודי ירושלים. יהודים של ירושלים של מעלה. הבולטים

ביניהם היו: הרה"צ ר' חיים הערש אייזנבך זצ"ל ובנו ר' אברהם זצ"ל, וחתנו הרה"צ הסופר סת"ם ר' ישראל רוזנצוויג זצ"ל, הרה"צ ר' מרדכי הערש שמרלר זצ"ל, הרה"צ ר' דודל בריזל זצ"ל וחתנו ר' יעקב פריינד זצ"ל, ר' שמואל בריכטא ובנו ר' מנדל ז"ל, ר' ברוך יצחק פריינד זצ"ל, ר' אלישע לאנדא ז"ל, ר' יעקב וינקלר זצ"ל. מבין הצעירים בלטו: ר' פישל לינדר ז"ל, ר' איציל שאטלנד ז"ל, ר' בצלאל לנדוי ז"ל ועוד. כולם ת"ח ועובדי ה' למופת. מיהודים יקרים אלה היה הרבה מה ללמוד. היתה לי הזכות לראות כיצד הם מתפללים לפני קונס, לעמוד על מידותיהם הנעלות, על ההקפדה על שמירת הלשון שהצטיינו בה. ועל ההסתפקות במועט שנהגו. היו ביניהם גם בעלי תפילה מעולים, שמהם אפשר היה לקלוט נוסח של תפילה. הרה"ג ר' איסר זלמן מלצר זצ"ל נהג להתפלל בבית המדרש הזה תפילת שחרית בימות החול, למרות שהוא התפלל בנוסח אשכנז. חביבה היתה עליו תפילתו בחברת יהודים רמי מעלה אלו. כתלי בית המדרש הזה ספגו תורה ותפילה החל מהשעות המוקדמות לפני הנץ עד השעות הקטנות של הלילה. בבית המדרש הזה גם למדתי להבין ולדבר יידיש, בבית מדרש הזה גם עליתי לתורה בהגיעי לגיל הבר-מצוה, וכך גם יתר האחים.

את תפילות השחרית והמוסף בשבתות ובחגים התפללנו בישיבת "שפת אמת" וכך זכינו בחסדי ה' גם להתפלל במחיצתו של ה"אמרי אמת" זצוק"ל. התהדק הקשר עם גור! היתה זו תפילה מאד ייחודית שזכרה לא ימוש מאתנו לעולם. האדמו"ר כבר היה חלש, והיה צורך להביאו על כסא מדירתו שבאותה הקומה לבית המדרש, הוא עלה לתורה לששי כמקובל, ועל אף חולשתו היה קולו צלול להפליא. "טישים" הוא כבר לא ערך. הקשר של החסידים לאדמו"ר, היה קשר של אהבה והערצה שקשה לתאר. הגבאי היה ר' יהושע נח בינקא ז"ל, והמשב"ק היה הרה"ג ר' שמאי גינזבורג ז"ל.

בית המדרש שבישיבה היה מלא בשבתות עד אפס מקום, ובכל זאת רובם הכירו את רובם אפילו בשם, מצב שאין להעלות על הדעת בימינו אנו.

אני חוזר עוד הפעם לבית המדרש בבתי ראנד. כאמור התפללתי
בביכ"י זה שלש פעמים ביום לא מעט שנים, ומן השמים סובבו כך
שמשפחת ר' יעקב פריינד, חתנו של הרה"צ ר' דוד בריזל זצ"ל, ישימו עין
עלי במהלך שנים אלו, בהגיעי לפרקי הציעו לי שידוך עם הנכדה של
הרה"צ ר' דוד בריזל. הרעיון התקדם ב"ה, בבא הזמן עליתי לתורה כחותן
ג"כ בביהמ"ד הזה. וכך זכיתי לשאת לאשה את פנינה תחי', בת ר' אהרן
ליפשיץ ז"ל. יחד אתה זכינו בחסדי שמים להקים בית בישראל, אשר כל
צאצאיו משתדלים בכל מאדם למצוא חן ושכל טוב בעיני ה' ואדם. יתן ה'
שכולנו נעשה נחת רוח ליוצרנו לאורך ימים ושנים טובים.

אם נסכם את פרקי הזכרונות הללו, נראה בחוש את יד ההשגחה
שלוותה אותנו בכל שלב ושלב ברחמים רבים.

השלמת פרטים ביאוגרפיים ועל מקומות

הסבא מצד אבא: הרה"ח ר' ישעיהו רוטנברג ז"ל הי"ד
ב"ר שרגא פייבל ז"ל, נהרג על קה"ש בשואה בפולין.

הסבתא מצד אבא: מרת רחל ז"ל הי"ד
בת ר' מרדכי דוד שפילברג ז"ל, נהרגה על קה"ש בשואה בפולין.

האבא: הרה"ח הרב דוד רוטנברג ז"ל ב"ר ישעיהו ז"ל,
נולד בוורשא בכ"ז בסיון תרס"ב,
נלב"ע בירושלים בכ"ט בטבת תשל"ו.

האמא: מרת יענטע-יטי ז"ל בת הרה"ח ר' צבי אלימלך גרוסר ז"ל,
נולדה במינכן בט' במרחשון תרס"ט,
נלב"ע בירושלים בא' דר"ח אדר א' תשנ"ב.

הדודה: חיה-הלן פקלר ע"ה הי"ד בת הרה"ח ר' צבי אלימלך גרוסר ז"ל

לפי מכתב שנתקבל ממשרדי הסוכנות היהודית בפאריס, היא הוגלתה יחד עם
בעלה יהושע ע"ה הי"ד, ב-29 באפריל 1944 מאקס-לה-ביין (צרפת) לאושוויץ. על
שני בניה הקטנים (בזמנו) - אין כל פרטים.

היכן הערים שיניווא וריישא

כדי להסביר היכן הערים שיניווא וריישא, עלי להקדים קצת
הסטוריה על גבולותיה של פולין, אני מדגיש, אני מציין רק אי אלו פרטים
חלקיים בלבד. עד למלחמת העולם הראשונה עברה פולין ארבע חלוקות,
דהיינו המושג של הגבולות המדיניים של פולין, הוא דבר מאוד גמיש, פעם
היתה גדולה, פעם קטנה, ופעם בכלל לא היתה על המפה, ופעם אחרי
מלחמת העולם הראשונה שוב חזרה למפה בשטח די גדול, ואחרי מלחמת
העולם השניה שוב שנתה גבולות בהיקף משמעותי, ואז עברה ברסלאו
לשלטון פולין ושמה שונה ל-ווראצלאב.

במאה ה-17 שלטה פולין גם על ליטא וצבאה הגיע עד לגדות הנהר
דניפר באוקראינה. היא היתה אז ממש מעצמה, שלטונה גרם למרד

הקוזקים בשנת 1648. בהסטוריה היהודית היו אלה גזרות ת"ח-ת"ט הנוראים.

מתחילת המאה ה-19 ועד אמצע מלחמת העולם הראשונה, שלטה רוסיה הצארית על כל חלקה המזרחי של פולין. זה כלל בין היתר את ווארשא, לובלין, ביאליסטוק ולודז', לכל החלק הזה קראו 'פולין הקונגרסאית'. על דרום ומערב פולין שלטה האימפריה האוסטרית. האזור הזה כלל בין היתר את: לבוב, פשמישל, קרקוב, צאנו ובעלז, כל החלק הזה הוא גליציה, בכל התקופה הזאת פולין לא היתה כלל על המפה המדינית.

בפולין הקונגרסאית השפיעו בין היתר החסידויות: גור, אלכסנדר, מודז'יץ' ואמשינוב, בגליציה השפיעו בין היתר החסידויות: צאנו, בעלז ובובוב. בשני החלקים האלה של פולין היתה יהדות גדולה בכל המובנים ותוססת בהנהגתם של רבנים ואדמו"רים גדולים ומפורסמים, בין שני החלקים האלה נתקבלו אי אלו נוסחאות תפילה שונים, נהגו מנהגים שונים במקצת, ואפילו חבשו שטריימלים בעיצוב שונה.

ועכשיו אנו מגיעים לסיכום: שינווא וריישא שתיהן בגליציה.

הסבא והסבתא מצד האבא

מרת רחל רוטנברג הי"ד ז"ל

הרב ישעיהו רוטנברג הי"ד ז"ל

הסבא והסבתא מצד האמא

הרה"ח צבי אלימלך גרוסר ז"ל

מרת בילא שרה גרוסר ז"ל

מצבת הסבא
הרה"ח צבי אלימלך גרוסר
במינכן, גרמניה.
נלב"ע כט"ז במרחשון תרצ"ה

מצבת הסבתא
מרת בילא שרה גרוסר
בניו-ג'רסי, ארה"ב
נלב"ע בה' בתמוז תשכ"ח

ההורים ע"ה כשמחת בר מצוה אצל אברהם בכני ברק

מרדכי וצבי בביקורם בברסלאו בחזית הבנין בו גרנו

הדודה חיה הלן פקלר
הי"ד ע"ה לפני נישואיה

עם אמא והדודה ע"ה
בפתח המלון במארינבאד

אליעזר ואברהם בקטנותם בגרמניה

אליעזר, אברהם ומרדכי על ספסל בטיילת בברסלאו

אליעזר, אברהם, מרדכי וצבי בשנים הראשונות בירושלים

משפחת רוטנברג עם הסבתא גרוסר בביקורה בירושלים כתש"י
רחל על ברכי אבא

תמונת האדמו"ר
ה'אמרי אמת' מגור צוק"ל
מתוך האלבום של ההורים בגרמניה

הצילום האחרון
מדירת ההורים
ברחוב אושישקין 63,
ירושלים

